

K PROMĚNÁM TEXTOVÝCH FUNKCÍ V PRŮBĚHU STALETÍ NA PŘÍKLADU MATTHIOLIHO HERBÁŘE

MILOSLAV VONDRÁČEK

Filozoficko-přírodovědecká fakulta Slezské univerzity v Opavě, Opava, Česká republika
Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, Praha, Česká republika

VONDRÁČEK, Miloslav: On the changes of textual functions over the centuries on the example of Matthioli's herbarium. Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics), 2025, Vol. 76, No. 3, pp. 739–751.

Abstract: The present study considers the contemporary context of the creation of P. A. Mattioli's botanical-medical publication and its language mutations. The author observes alterations in the interpretation of subsequent editions of the Renaissance work. The publication of the herbarium is a continuous process, extending to the present day. Pietro Andrea Mattioli was an Italian physician and botanist who lived from 1501 to 1577. He initiated the composition of his herbarium as *Commentarii in sex libros Pedacii Dioscoridis*, providing a commentary on the work of Pedania Dioskúrid of Anazarba *De materia medica*, dating from the 1st century AD. The Italian version of the herbarium was published in 1544. The extended Latin version was created in 1554. Concurrently, Mattioli assumed the role of Ferdinand Tyrolský's personal physician in Prague. In this section, the reader will find an extensive reworking of Mattioli's text by the renowned scholar Tadeáš Hájek (1525-1600). The Czech edition of the herbarium was published by Jiří Melantrich of Aventine in 1562. In the year 1563, Melantrich also published a German version, translated by Georg Handsch of Česká Lípa. The Polish edition was published with the support of King Sigismund Augustus. The result of the translation of the work is, among other things, the significant influence of Polish botanical terminology by Hájek's Czech terminology.

The townspeople utilised the herbarium for the subsequent two centuries as both a practical handbook and an atlas, owing to the descriptions of exotic flora. In the contemporary era, the text is widely regarded as an invaluable literary, linguistic and artistic treasure, in addition to its status as a comprehensive compendium of herbal medicine.

Keywords: professional style of the Renaissance, professional field of communication, Renaissance Herbarium, professional communication sphere, botanical, pharmaceutical and medical literature of the early modern era

ÚVOD

Předmětem mého zájmu je tzv. Mattioliho herbář¹ včetně širších okolností vzniku tohoto díla, zahrnujících i jeho překlad do češtiny z pera Tadeáše Hájka z Hájku,

¹ Přepis autorova jména kolísá podle jazyka a doby vydání, k tomu později; zde užívám přednostně formu původní, pravopisně neadaptovanou, jakkoli textově vycházím z českého výboru vydaného roku 1982 (Odeon), v němž je autor uváděn jako Matthioli. Z uvedeného vydání pocházejí i citace, není-li uvedeno jinak. Označuji je právě názvem vydavatelství, rokem vydání a stránkovým údajem.

posléze Daniela Adama z Veleslavína s Adamem Huberem z Riesenbachu. Snažím se postihnout základní charakteristiky díla v kontextu středověké Evropy, jeho vědní a stylové vymezení (v míře, v jaké lze o takových charakteristikách u středověkého díla hovořit). Pozornost věnuji jeho přijímání v průběhu času, proměnám funkcí postupně dílu přisuzovaných a obecně kulturnímu dopadu vědecko-literárně-výtvarného díla v různých fázích jeho vývoje i vývoje společnosti. Sleduji i vliv na systém jazyků, do nichž bylo dílo překládáno – především na lexikální subsystém terminologický.

1. MATTIOLI – LÉKAŘ A BOTANIK

V tzv. Mattioliho herbáři nacházíme výtečný doklad úrovně naučné literatury a obecněji evropské knižní tvorby 16. století.² Pozornost si zaslouží i nakladatelský aspekt tohoto díla, jím projevované i podněcované vzájemné ovlivňování blízkých kultur a jejich národních jazyků, zejména jazyka komunikační sféry odborné.

Autorem latinské předlohy herbáře je **Pietro Andrea Mattioli**³ (1501–1577), italský lékař, kterého přivedl odborný zájem i k bádání ve sféře botaniky. Jako větší na renesančních osobností obrátil pozornost k učení starověkému. Svůj bylinář roze-psal pod titulem *Commentarii in sex libros Pedacii Dioscoridis*, tedy jako komentář díla Pedania Dioskúrida z Anazarby *De materia medica* (1. st. n. l.); průběžně jej neustále doplňoval. Italská verze herbáře vyšla v Benátkách r. 1544, rozšířená latinská verze tamtéž o deset let později – r. 1554.⁴

Pro české prostředí je podstatné, že se Mattioli téhož roku – 1554 – stává na doporučení císaře Ferdinanda I. osobním lékařem jeho syna Ferdinanda Tyrolského, arciknížete a českého královského místodržícího v Praze (Hejnová 2001, s. 4). Z toho titulu navazuje kontakt s významným českým renesančním tiskařem a nakladatelem **Jiřím Melantrichem z Aventina** a roku 1561 u něj vydává v pěti svazcích *Epistolarum Medicinalium libri quinque* (Pět knih lékařských dopisů). O rok později, r. 1562, zde vychází i česká verze Mattioliho bylináře – tedy už jako třetí jazyková mutace (po předchozích dvou jazycích románských).

Překlad bylináře z latiny do češtiny svědčí o záměru podstatně rozšířit okruh recipientů mimo stávající jazykový cenzus; v tom smyslu je projevem snahy a připravenosti dílo laicizovat.

Na vydávání české mutace dostal J. Melantrich od císaře pětileté privilegium (Hejnová 2001, s. 14). Překlad pořídil a obsah rozsáhle přepracoval a doplnil český

² Mattioliho herbář není první česká kniha tohoto druhu. Roku 1517 vydal v Norimberku český humanistický lékař Jan Černý *Knihu lékařskou, kteráž zove Herbář aneb Zelinář – velmi užitečnou, z mnoha knih latinských i z vlastních prací vybranou* (Černý 1981).

³ Autor je v našich jazykových podmínkách uváděn porůznu též jako (Dr.) Petr Ondřej Matthioli/Mathioli/Mathiolus, gen. Mat(t)hiola/Mat(t)(h)ioliho.

⁴ Volně podle: Hejnová 2001.

renesanční přírodovědec **Tadeáš Hájek z Hájku** (1525–1600), mj. též osobní lékař císaře Rudolfa II.⁵

O další rok později, r. 1563, vydává Melantrich v českém vícejazyčném prostředí (ale nejen pro něj) i německou mutaci textu v překladu Georga Handsche z České Lípy (*New Kreuterbuch mit den allerschönsten und artlichen Figuren...*). Z tohoto norimberského tisku pak vzniká roku **1596** úsilím Adama Hubera z Rýznbachu⁶ a **Daniela Adama z Veleslavína**, takto Melantrichova zetě a pozdějšího majitele jeho tiskárny, zpětný nový překlad a nové vydání Mattioliho herbáře, rozšířené a opět i obsahově uzpůsobené českým podmínkám, resp. teritoriálním podmínkám blízkých slovanských jazyků.

O dílo je ve všech jeho jazykových mutacích mimořádný zájem; nad polským vydáním přebírá záštitu král Zikmund August. V česko-polských jazykových vztazích je podstatné, že tento překlad má za důsledek i výrazné ovlivnění polské botanické terminologie Hájkovou terminologií českou.⁷ Prostřednictvím Mattioliho pokračuje Melantrichova činnost hranice Českého království. Vzhledem k jazykové blízkosti je – zejména z opisů – čteně doložena obeznámenost s českou verzí v **Horních Uhrách (na Slovensku)**. Píše se ovšem i o překladech do francouzštiny, hebrejštiny, turečtiny a snad i do čínštiny (Hejnová 2001, s. 50). O atraktivitě herbáře svědčí i vznik ručních opisů.^{8, 9}

Bylinář byl od počátku ilustrován mnoha dřevoreznými tisky, hovoří se o počtu přes 200 grafik. K tomu účelu zjednal Melantrich malíře Hanse Minicha a dřevorytce, kteří vytvořili základ, resp. většinu ilustrací. Dalších 50 dřevorytů objednal arcivévoda Ferdinand mimo Prahu.¹⁰ Na financování nákladného díla ilustrovaného dřevoryty se podílí benátský vydavatel Valgrisio, arcivévoda Ferdinand Tyrolský, Melantrich i sám Mattioli. Mezi mecenáše Hájkova českého překladu herbáře patří i české stavy – osma-

⁵ Český sněm uvolnil z daňových výnosů na překlad herbáře do češtiny značné sumy: 250 kop v roce 1558 a 300 kop (českých grošů) v roce 1561 (Janko – Bužgová 1982, s. 330).

⁶ Uváděn též jako Adam Huberus z Riessenbachu, Adam Huber z Riesenpachu nebo Adam Huber Meziříčský, osobní lékař císaře Rudolfa II., univerzitní profesor, rektor Univerzity Karlovy v letech 1612–1613 (srov. též Černý – Grim – Naňka 2014, s. 45). Rok před rozšířeným vydáním herbáře samostatně zveřejnil český překlad vybraných receptur z německého Cramerariorova vydání pod názvem *Apatéka domácí*, 1595 (Vošatka, n. r.).

⁷ *Slovo k historii*, č. 32, Jiří Melantrich z Aventýna – Příběh pražského arcitiskaře (Pešek 1991), podobně též (Hejnová 2001).

⁸ Např. ještě téměř po 180 letech vzniká kolorovaný opis Melantrichova prvního vydání z let 1739–1740, uložený dnes v Regionálním muzeu a galerii v Jičíně (Brokešová 2021). Autor opisu, jehož jméno je vymazáno, připojil závěrečnou poznámku: *Anno Domini 1739 dne 15 Iulí Začzal sem Psaty, a dokonat sem SPomocy Boží zas wletu 1740 Dne 11 Martzi. Bud gmeno Panie Pochwaleno až Na věky amen* (tamtéž).

⁹ Josef A. Zentrich uvádí v předmluvě k vydání z r. 1998: „Není divu, že Matthioliho herbář byl knihou vyvažovanou bezmála zlatem. Mezi lidem koloval pouze v několika vzácných exemplářích, ale zato v četných opisech a výňatkových výběrech.“

¹⁰ Ve vydání z roku 1931 se konstatuje, že kniha obsahuje 1052 vyobrazení (na 1268 stranách).

dvacet českých pánů, jejichž erby tvoří rámec díla. Ti přispěli částkou 300 kop českých grošů – částkou dostačující k nákupu měšťanského domu v Praze.

Mimořádně nákladná výtvarná složka herbáře vyhoví i v dnešních podmínkách nárokům kladeným na vědeckou ilustraci – v míře, v jaké upřednostňuje schéma, morfologickou strukturu a pravidlo před jedinečností. Současně se jako vrcholné dílo vědy a umění stává prostředkem reprezentace mecenášů všech úrovní.

Sám vznik obsahově uzpůsobených, lokalizovaných jazykových verzí díla svědčí o tom, že nebylo adresováno (jen) vědcům či lékařům, disponujícím latinou. Zjevně šlo o cestu, jak dostáhnout aspoň částečné návratnosti nákladů. A poptávka po atlasu léčivých bylin, skýtajícím současně návody, jak jimi léčit, ani s časem opravdu neklesala.

Bylinář je s každým dalším vydáním rozšiřován. Za jeho počátečním zásadním doplněním o byliny zdejší krajiny a o návody k jejich farmakologickému využití stojí zmíněný Adam Huber z Rýznbachu, též rektor Univerzity Karlovy, především ale zakladatel soustavné české farmakobotaniky. Pro větší poutavost jsou původní (umělecky i vědecky hodnotné) černo-bílé ilustrační rytiny v některých vydáních doplněny pozdějšími ilustracemi barevnými, současně je archaická čeština průběžně převáděna do češtiny novodobé.¹¹ Z toho důvodu neanalyzuji samostatně jazykovou složku díla: stojí tu vedle sebe nejméně dva, resp. tři překladatelé do češtiny a spoluautoři (autoři doplňujících pasáží), jakož i řada dalších jazykových úpravců.

Takto koncipované botanicko-farmakologické dílo si nachází cestu k vrstvě měšťanů, jež užívá bylinář přinejmenším dalších dvě stě let od prvního vydání jako praktickou příručku, ale vzhledem k popisům exotických rostlin právě i jako atlas.

Dnes Mattioliho bylinář v Hájkově překladu přijímáme především jako literárně-jazykový a výtvarný klenot. Proto i na přelomu 20. a 21. století vyšel vedle překladu Veleslavinova v několika reedicích, distribuovaných i na Slovensku. Jako kompendium slouží zájemcům o rostlinnou říši, zejm. bylinkářům, dosud.¹²

2. MATTIOLIHO HERBÁŘ A TADEÁŠ HÁJEK Z HÁJKU

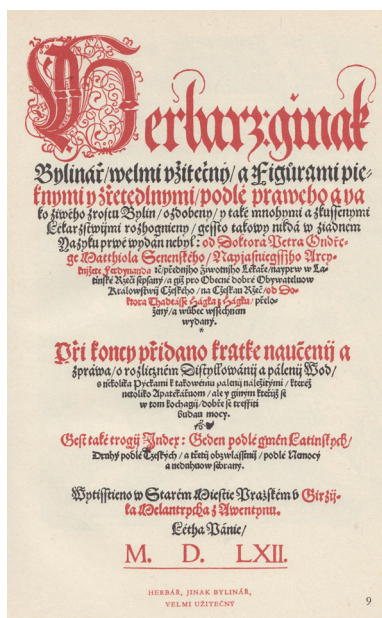
Tadeáš Hájek z Hájku krom překladu do češtiny¹³ v první řadě přeuspořádal obsah díla pro české vydání: vypustil nebo redukoval části věnované exotickým rostlinám, naopak podle vlastních znalostí doplnil text se zřetelem k českému čtenáři (v nejširším smyslu toho označení). Není tak od věci nazývat výsledné dílo herbářem Petra Ondřeje Mattioliho a Tadeáše Hájka z Hájku – a je tak nakonec označeno i odeonské vydání z r. 1982.

¹¹ Vydání z roku 1931 pražského nakladatele a knihkupce B. Kočího obsahuje „barevné tabulky dle originálů akademické malířky A. Suchardové-Boudové“ v počtu 64. „Ze staré češtiny do moderní převedl MUDr. a PhDr. Adolf Ambrož“.

¹² Autora této studie vedla k volbě tématu skutečnost, že zmíněné vydání z r. 1931 zdědil po svých prarodičích, s nimiž jej předtím od nejútlejšího dětství užíval. Podle něj se v rodině sbíraly byliny, vyráběly se náležité lékové formy a užívaly se.

¹³ Text byl tištěn upravených švabachem s užitím bratrského pravopisu (tj. g=j, ij=i, au=ou ap.).

V předmluvě Hájek objasňuje „kratičce pro lidi sprostnější“ základní přístup k ústřednímu tématu: přirozenost rostlin se udává ve čtyřech stupních se zřetelem ke čtyřem živlům: „*oheň jest horký a suchý; vítr teplý a vlhký; voda mokrá a studená; země studená a suchá; a takž tedy čtyry budou první jakosti živelní, horkost, studenost, suchost a mokrost.*“¹⁴ Pochopit atributy rostlin, vyjadřované odkazem k živlům, je základní podmínkou porozumění textu. Podle nich se posuzuje, „*jakou moc aneb skutek jedna každá ta bylina míti měla*“ (Odeon 1982, s. 14). Tak „*o přirození a složení jich souditi obyčej máme, pravíce tuto věc aneb tuto bylinu aneb zrostlinu horkého a suchého přirození býti, jinou horkého a mokrého, jinou studeného a suchého, jinou studeného a mokrého. (...) A odtud také ty moci, kteréž slovy první, svůj původ a počátek berou, jako horčiti, studiti, mokřiti a sušiti*“ (Odeon 1982, s. 15).

Obr. 1: Titulní list vydání z roku 1562, Hájek – Melantrich, přetisk.¹⁵

Tadeáš Hájek z Hájku považoval za potřebné vyjádřit, s jakými jazykovými potížemi se musel vyrovnat. Předznamenal, ale do značné míry i omezil dilemata, s nimiž se potýkal o tři sta let později Jan Svatopluk Presl: odkud čerpat **vhodné domácí** či alespoň **slovanské** ekvivalenty latinského jmenosloví a názvosloví.¹⁶

¹⁴ Jazyk odpovídá referenčnímu vydání (Odeon 1982).

¹⁵ Autorův sken z odeonského vydání z r. 1982, s. 9.

¹⁶ Miroslava Hejnová pak může o pět set let později v katalogu NKP oprávněně poznamenat, že „[B]ez nadsázky lze říci, že Hájek svým překladem položil základ českého botanického názvosloví“ (Hejnová 2001, s. 32).

Hájkově tvůrčí zpovědi je vlastní výrazná diachronní perspektiva: ohlížeje se k mluvě předků, předjímá dynamiku řečového užití zavedených jazykových prostředků (zvýraznění MV): „Což se pak dotýče mé této práce při vykládání a spisování Bylináře tohoto, (...) práci nemalou i bedlivost o to jsem měl, abych jakž nejvlastněji býti mohlo, **jazykem naším českým jej vyložil a vypsál**, což přineslo mi dosti těžkosti a nesnáze, maje slova a termíny lékařské, **v českém jazyku prvé neobyčejné** : Nebo nic takového **prvé v jazyku českém**, ježto by poněkud ta slova obyčejnější a známější byla, vydáno nebylo, krom herbáře starého českého. Protož mnohá slova v tomto herbáři budou se zdáti trochu odporná, drsná a snad někomu i nesrozumitelná : ale když vejdu vubyčej a v častější užívání, též nám potom známá a obyčejná budou jako i jiná. A nachází se, že **předkové naši tak mluvili i psali, jichž jsem já následoval a toho předně šetřil, abych jazyk náš český v své vlastní a starobylé celosti zachoval, jej rozšířil a rozmnožil**“ (Odeon 1982, s. 21). Hájek ovšem i dosti jasně ohraničuje sféru českých pojmenování, na něž rezignuje (a jež tak přenechává obrozencům).¹⁷ Do Hájkovy skeptické poznámky se jistě promítá i negativní zkušenost se starším českým herbářem, jíž ve své předmluvě rovněž dává průchod.

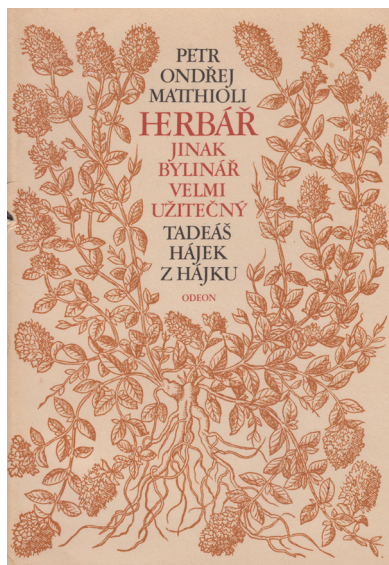
Obr. 2: Dřevoryt s česko-latinsko-německým názvem rostliny (zde kosatec brunátný zahradní), přetisk.¹⁸

¹⁷ „Jména bylin některých, kteréž nám známé a obyčejné nejsou a baby rozličná jim jména dávají, těch a takových raději jsem **při latinském jménu zanechal**, než bych měl nejisté klásti a mnohé v omyl i pochybnosti uvesti. Nebo i Němci i jiní národové mnohé byliny latinským jazykem na větším díle jmenují, a jest daleko bezpečnější, protože latinské jméno vždycky zůstává jedno a neproměňuje se od žádného. Ale v jiném jazyku častokrát podle rozdílnosti krajín rozdílně také byliny jmenovati obyčej mají, jako u nás v Čechách takto a v Moravě jinak, ač aby i v tom omylu nebylo, někde jsem i té rozdílnosti jmén dotýkal, pokudž mi vědomé bylo“ (Odeon 1982, s. 21).

¹⁸ Autorův sken z odeonského vydání z r. 1982, s. 31

Jiří Melantrich investoval do vydání Mattioliho a Hájkova bylináře podstatnou část svého majetku. Po Hájkovi i on vložil do herbáře svou předmluvu, v níž formuluje motivy svého rozhodnutí: „*A protože já znaje to, že všelijaké lékařství a byliny od Pána Boha stvořeny a jako dar lidskému pokolení nařízeny a vydány jsou, (...) pro poctivost vlasti mé milé, národu českého a království tohoto slavného, i také pro dobré všech mých milých Čechův, Moravanův a Polákův. A tolikéž i pro ty národy, kteříž našeho ušlechtilého a širokého slovanského jazyku používají, na knihu tuto tak užitečnou a pěknými figurami ozdobenou téměř svůj všecek stateček jsem vynaložil, ne pro svůj toliko samý užitek, ale více proto, abych svou prací lidem prospěti a vlasti mé poctivě sloužit mohl*“ (Odeon 1982, s. 24).

Od Melantricha osobně, resp. od nositelů jeho profese obecně povstává také významný tlak na vznik gramatik sjednocujících pravidla zápisu jazyka, do jisté míry i zavádějících či suplujících jednotná pravidla typografická (k tomu i Černá 2022, s. 85, viz dále).

Obr. 3: Přebal výboru z roku 1982 (Odeon).¹⁹

3. MATTIOLIHO HERBÁŘ A DANIEL ADAM Z VELESLAVÍNA

Jak psáno v úvodu, Daniel Adam z Veleslavína byl zetěm Jiřího Melantricha a posléze i dědicem jeho tiskárny. Vrátil se k výjimečnému počínu svého tchána a z norimberského tisku Mattioliho herbáře pořídil roku 1596 s pomocí Adama Hu-

¹⁹ Autorův sken z odeonského vydání z r. 1982, vrchní papírový přebal.

bera z Rýznbachu nový překlad a nové vydání herbáře, i tentokrát obsahově přehodnocené – rozšířené, uzpůsobené českým podmínkám.

Jazyku Adama z Veleslavína se s výjimečnou precizností a detailností věnuje Alena Černá (Černá 2022). Na překladech zejm. z němčiny se ovšem značnou měrou podílel i zmíněný Adam Huber. Pro představu o jazyce Veleslavínova vydání čtème přepis kapitoly *O narcisku* z vydání z r. 1596:²⁰

O Narcyssku aneb Narcyssowé růžičce. Kap. CXLI
Rozdíl a Spůsob.

Njekteřij za to magij, žeby swrchuwypsaný Ocun *Colchicum*, Wissenzeitlosen, o němž gsme v kapitole 82. psali, měl býti *Narcissus Theophrasti*, a na podzym geg gmenugj *Colchicum*, Německy Zeitlosen. Měsíce pak Února aneb z Gara *Narcissi florem*, Německy Hornungsblum, gakoby řekl Únorový květ. Giní zase die weisse Hornungsblum, (kterěz gest prawé *Leucojum Theophrasti*) wykládagj *Narcissum*. Sice ani Stařj ani Nowj Skribanti w spisých swých nesrovnávaj se *de Narcissis*, a gedenkaždý chce mji swé *Narcissos*. Toho my na ten čas zanechagjce, popatřjme na *Dioscoridis Narcissum*, kterýž tak to wypisuge: *Narcissus* má listj gako Ossleych, než tenssj, menssj a wysssj. Prut prázdny bez listj, nad pjd' wysssj, s bjlymi kwěty, kteřjž wprostřed magj žluté pupeny. Gsau také někteřj Narcysowé s brunátnými kwěty. Kořen má okrauhlý gako Cybule, wnitř bjlý. Semeno černé, dlauhé, w tlessřkách obdlaužných zawřené. Narcyssus neylepssj roste na wysokých horách, libě wonj. Ginj magj těžkau wůni, gako Čzesnek. My gsme ted' troge *Narcissos* wystawili, gakž reysowanj vkazuje: wssickni nesau bjlé kwěty, ačkoli někdy y žlutj a brunátnj se nacházegj.

O welmi mnohých *Narcissis* mělo by se tuto psáti, kdyby čas a Knihy této spůsob k tomu slaužil. Ale nynj přestaneme na těch Autorových, z nichž prwnj giž jest wypsaný. Druhý tomu podobný, ale wjce má kwětů, wnitř krásně naplněných, u nás nerád trwá: Třetj, tak od Autora nazwaný, gest wjce z Hyacinthowého pokolenj, nese zbledabrunátné, a někdy požlautlé kwěty, libě wonné, na pohleděnj newelmi krásné: w Turcích mu řjkagj *Muscari & Dipcadi*.

Sžtwrtý roste w Lesých a na Horách, má kwět žlutý, a okolo něho ssest ljsků zbledažlutých, kteřizto na onom w lesých rostaucým, gsou docela žlutj. Nacházegj geg s dvěma, aneb y s třemi kwěty, gakýž y gá sám w Zahradě swé mám. A wssak časem proměňugj se zase w prosté gednoduché kwěty, ale zůstávaj wždycky wětssj a kadeřawěgssj, magj také ssirssj sspěčky než ti obecnj. Listj gest kratssj w květu, ale když semeno roste býwá delssj. Takowé semeno gest černé a trochu ssiroké začerstwa, ale když se stará, gest dokonce okrauhlé a menssj.

Pátý *Narcissum* Autorůw *Dodonaeus* držj za *Ornithogalon maius*, ginj gmenugj *Lilium Alexandrinum*, kterěz w nassich studených kraginách nechce obwyknauti, má pěkné kwěty sněžnobjlé, wnitř s černými hlawičkami.

²⁰ Přepis pořídil J. Shejbal. Uvádí k němu mj.: „Přepsáno co nejpresněji ze svazku tištěného švabachem v roce 1596, uchovávaném ve Státní a universitní knihovně (Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Abteilung für Handschriften und seltene Drucke) v Göttingenu pod číslem (Signatur): 2 BOT I, 1640 RARA. Autor těchto internetových stránek vyslovuje svůj dík Knihovně a zvláště pí. Bärbel Mund, zodpovědné za vzácné tisky, za vyhledání příslušných stran a povolení jejich zveřejnění (Shejbal, n. r.).

Ssestý syce gmenugi *Tulipam*, ten gest nám známý a obyčejný, rozličných barew se nacházý, o němž nahlédni in *C. Clusium in stirp. Hispan. & Pannonic. obseruat.*

Sedmý a Osmý nazýwagi Německy Weishornungsblumen, Sommerthierlin, Schnetrophen *Violam albam Theophrasti*. Menssj kwetne brzo malými kwjtky, kteříž tři toliko ljstky, wětssj pozděgi, neywětssj s mnohými kwěty na jedné spšice neyposléze. Ale coby osmý byl in *latina Epitome Plantarum*, aneb tuto devátý, gá newjm, gestliže nenj *Tulipa Bononiensis*, kteráž časem tři aneb wjce kwětů z jednoho kořene wynássi. O těch owssech, a giných gesstě mnohých, může kdož chce, do giných Autorů, a obzwlástně in *Dodonaem, C. Clusium & Lobelium*, w častogmenowaných Knihách pohleděti.

Přirozenj, mocy a včinkowé.

Narcysové gsau horkého a suchého přirození, chuti hořké. Wnitř. Staří zřídka Narcyssůw do života vžíwali, než když komu chtěli dáwení pomocy, tedy Narcissowé kořeni s pokrmý dávali wařiti a gjsti, aneb gich tu pjti, to dáwenj wzbuzuge. Zewnitř. Kořen ztlučný, a s medem smjchaný, spáleninu hogj a wywinuté audy, též y Podagrycké bolesti. Kořen Narcyssowý čerstvý skrágený aneb ztlučný, a tak s wlastnj sstáwau teplý přiložený, wzdrawuge sečené Nerwy.

Kořen s Kopřivovým semenem a s octem smíchaný a přiložený, lissege, ssleky, pjhy, a giné neřesti kůže, y z twáři stjrá a shánj. Obměkčuge též wssecky twrdé otoky, baule a mozoly, aby geg ztlaukl, a s mukau Wykwowau aneb Bobowau stělil a přiložil. Tak wžíwaný táhne třjsky, ssipky, trny a podobné wěcy z ran.

Narcyssek slowe Ržecky Nárkissos. Latině Narcissus. Arabsky Narcessiue Nargies. Wlasky a Spanyelsky Narciso. Francausky Narcisses & lammetes. Německy Narcissenrößlein, Vchtblumen, Hornungsblumen vnd Zeitlosen.

Daniel Adam si pro své vydání zapůjčil dřevorezové štočky od Joachima Cameraria z Frankfurtu nad Mohanem, užité pro nové německé vydání (navazující na pražské německojazyčné z r. 1563). Hejnová k tomu cituje z Veleslavínovy předmluvy (Herbář aneb bylinář vysoce učeného a vznešeného doktora... 1596): „Herbář český od prvního vydání, to jest od léta Páně 1562, nikdy k obnovení svému nepřišel za tou příčinou, že autor Mathiolus štoky aneb formy bylin na dřevě řezané k sobě pobral, ven z země české do Tyrol vyvezl a potom jich k tlačení svého herbáře v nejednom jazyce učíval“ (Hejnová 2001, s. 40; identicky Kočí, in Camerarius 1931, s. 1114–1115). Nejen to; Camerarius, jak stvrzuje ve své předmluvě,²¹ kde to považoval za potřebné, Mattioliho text doplnil citacemi dalších botanických autorit; vložený text přitom vyznačil hvězdičkou (Hájek na své zásahy většinou nijak formálně neupozorňoval). I v tomto Camerariově postupu můžeme spatřovat počátek formování pravidel věcných stylů, zejm. textů s funkcí odbornou či správní.

²¹ [...] „cokoli jsem podle svého vlastního smyslu krátce přiložil a uvedl, že to označil jsem a uzavřel hvězdičkou, aby se to patrně dalo rozlišiti od spisu autorova“ (Camerarius 1596, zde podle: Kočí 1931, 1129).

Obr. 4: Vydání A. Hubera a D. Adama, 1596, přetisk.²²

D. Adam s A. Huberem tedy berou za základ dosti jiné dílo, než pouštěl z rukou Tadeáš Hájek (1562) a Georg Handsch (1563), přičemž motivací k vlastnímu postupu nejsou námitky vůči jazyku či pojetí některého z předchůdců, naopak; hledali neefektivnější cestu k reedici. Sami dílo rozšířili o „více jak 400 nových rozličných a pěkných bylin a figur, [...] obsahuje také obšírnější známosti moci a jejich užitku i léků proti rozmanitým neduhům, jak poznamenal Mathiolus a německý vykladatel D. Georgius Handschius z Limusu, dále Camerarius a jiní“ (Huberus – Adam 1596; zde podle: Matthioli 1931, s. 1115). Rozšíření předlohy o informace z velkého latinského herbáře *Dalechampia* a německého *Tabernaemontana* vyznačují editoři dvěma křížky. Bohaté rejstříky sestavili ze všech jazyků, ve kterých uvedl jména bylin Mattioli, podobně je tomu se soupisem neduhů a chorob. Cíleně tak shromáždili mimořádně translatické cenný jazykový materiál.

Adam z Veleslavína jako nakladatel a Huber jako vědec a Adamův významný pomocník vzdávají v předmluvě výjimečný hold mecenášům svého počínu – „vysoce urozenému pánu panu Petru Vokovi z Rožmberka, pánu a vladaři slavného domu

²² Zdroj: Antikvariát Křenek. Herbář aneb Bylinář Wsococeučného a wznesseného P. Doktora Petra Ondřeje Mathiola... Wytlačeno v Starém městě Pražském u P. Danyele Adama z Weleslawjna... Léta Páně M.D.XCVI. Měsíce Říjigna. Praha: B. Kočí, 1924–28. <https://www.antikvariátkrenek.com/de/bucher/10250-herbar-aneb-bylinar-wsococeucneho-doktora-mathiola-1596-koci-1924-faksimile-1924.html>.

Rožmberského a na Českém Krumlově, a urozenému pánu panu Adamovi z Hradce na Hradci, Hluboké a Telči, nejvyššímu purkrabí Pražskému a radě jeho milosti císaře Římského. Pánům nám milostivým a ochráncům dobrotivě příznivým, jejich milostem“ (Huberus – Adam 1596; zde podle: Matthioli 1931, s. 1113). V té souvislosti zmiňují obdobnou štedrost předků k vydáním Melantrichovým, jak je uvádím i zde výše.

4. MATTIOLIHO HERBÁŘ A BEDŘICH KOČÍ

V úvodu jsem avizoval, že Mattioliho/Hájkovo botanicko-farmakologicko-medicínské dílo přečkalo do 20. století, resp. do století 21. O další významnou reedici herbáře, vycházející z úpravy tzv. norimberského vydání Danielelem Adamem z Vele-slavína a Adamem Huberem z Riesenbachu, se zasloužil významný pražský nakla-datel Bedřich Kočí.

Kočího vydání z let 1924–1928 spočívalo ve faksimilii, tištěno bylo českým švabachem. Za převzatým hlavním textem byl zařazen překlad do moderní češtiny v latince (Zentrich 1998, nestr.), pořízený MUDr. a PhDr. Adolfem Ambrožem. Vý-tvarnou složku představovala nadále kombinace původních dřevorytů, doplněných o 64 barevných ilustrací dle předloh A. Suchardové-Boudové. Ty měly nepochybně zatraktivnit dílo pro laického uživatele. Díky vysoké výtvarně-technické úrovni však i barevné přílohy odpovídají nárokům kladeným na vědeckou ilustraci.

Obr. 5: Ilustrace A. Suchardové-Boudové z vydání B. Kočího, r. 1931.²³

²³ Autorův sken z vydání v rodinném majetku (Kočí, 1931, tab. 1, str. nečisl.).

Vzhledem ke složité manipulaci s objemným knižním dílem přikročil Kočí r. 1929, resp. 1931 k vydání praktičtějšímu, obsahujícímu opět i celou řadu rejstříků. Také toto novodobé vydání zahrnuje předmluvu Adama Huberuse D. a Daniela Adama M. převzatou z vydání z r. 1596, z téhož pramene i předmluvu P. Joachima Kammeraria k dobrotivému čtenáři a předmluvu Tadeáše Hájka z r. 1562.

Toto Kočího vydání vyšlo po 70 letech opakovaně reprintem, vždy jako třísvazkové: v Olomouci v nakladatelství Dobra & Fontána (1998–2000), v Praze v nakl. Levné knihy (2003, 2005) a v nakl. Československý spisovatel (2010).

V mezích (1982) vydalo nakladatelství Odeon výbor o rozsahu 333 stran, graficky představující aluzi na první české Hájkovy vydání z r. 1562.

ZÁVĚR

Pokusil jsem se načrtnout společenské okolnosti vzniku a rozšíření zásadního literárního díla Evropy 16. století z pomezí botaniky, farmacie a medicíny, jež oslovilo kultury užívající vedle latiny také italštinu, češtinu, němčinu a polštinu; posléze se jazykový okruh ještě významně rozšířil. Podstatné je, že vznik jazykových mutací vždy podnítil i vývoj samotných jazyků, jež musely reagovat na rozvoj vědní terminologie zmíněných oborů. České vědě přinesl Mattioliho herbář impuls, nalézající odezvu v překladech Tadeáše Hájka z Hájku, Daniela Adama z Veleslavína a Adama Hubera z Riesenbachu. Na jejich jazykové bohatství mohli účinně navázat bratři Preslové v době národního obrození.

Sledováním vývoje tohoto díla přihlížíme konstituování pravidel příslušejících textům vědeckým, současně stavovsky reprezentativním, s rozvojem díla a s jeho laicizací znakům textů odborných, resp. popularizačních. Dnes převládá na jedné straně vjem dimenze dokumentárně odborné, na druhé straně je komplexně vnímanému dílu připisována funkce estetická.

Na tomto místě je záhodno citovat závěrečná slova předmluvy Tadeáše Hájka z Hájku: „*To tolikero jednoho každého prosím, aby tuto mou práci, pro čest a chválu boží a pro zvelebení jména jeho i v těchto bylinách a zrostlinách a pro dobré a užitečné vlasti naší a opatrování zdraví dobrého, tudíž také i pro rozšíření a rozmnožení jazyku našeho českého před sebe vzatou a již s boží pomocí vykonanou (z čehož Pánu Bohu buď chvála), vděčně přijali a v dobré obrátili*“ (Odeon 1982, s. 22).

Bibliografie

BARTUŠEK, Václav (2002): Pietro Andrea Mattioli 1501–1578. In: *Knihovnická revue*. Praha: Národní knihovna Praha, č. 2, s. 136–137.

BROKEŠOVÁ, Gabriela (2021): Opis Mattioliho herbáře z let 1739–1740. In: *U nás: knihovnicko-informační zpravodaj Královéhradeckého kraje*, roč. 31, č. 2, s. 51–52.

CAMERARIUS Joachim (1931): Předmluva P. Joachima Kameraria k dobrotivému čtenáři. In: *Dra Petra Ondřeje Mathiola Přírodní léčba. Herbář aneb bylinář. Dílo veškeré lékařské vědy*. Praha: B. Kočí, s. 1128–1129.

ČERNÁ, Alena (2022): *Čeština Daniela Adama z Veleslavína*. Praha: Filip Tomáš – Akropolis. 408 s.

ČERNÝ, Jan (1981): *Knihy lékařská, kteráž slove herbář aneb zelinář*. Praha: Avicenum. 463 s.

ČERNÝ, Karel – GRIM, Miloš – NAŇKA, Ondřej (eds.) (2014): *Anatomie od Veselí po současnost (1514–2014)*. Praha: Grada. 288 s.

HEJNOVÁ, Miroslava (2001): *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578: u příležitosti 500. výročí narození*. Praha: Národní knihovna ČR – Istituto Italiano di cultura di Praga. 59 s.

JANKO, Jan – BUŽGOVÁ, Eva (1982): Reprezentativní dílo české naukové prózy a knižní kultury 16. století. In: *Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný*. Praha: Odeon, s. 329–331.

PEŠEK, Jiří (1991): Jiří Melantrich z Aventýna – Příběh pražského arcitiskáře. In: *Slovo k historii*. Praha: Melantrich, č. 32, s. 19–21.

VOŠATKA, Petr (n. r.): Adam Huber z Riesenpachu. In: *Významní přírodovědci Třebíčska*. Dostupné z: <https://zivpro.trebic.cz/vyznamni-prirodovedci-trebitska/> [cit. 31-01-2025].

ZENTRICH, Josef (1998): Předmluva Jos. A. Zentricha. In: *Herbář, neboli, Bylinář: dílo veškeré lékařské přírodní vědy*. Olomouc: Dobra & Fontána, 1. sv., nestránkováno.

Prameny

Antikvariát Křenek. Herbář aneb Bylinář Wysoceučeneného a wznesseného P. Doktora Petra Ondřeje Mathiola... Wytlačeno w Starém městě Pražském u P. Danyele Adama z Weleslawjna... Léta Páně M.D.XCVI. Měsýce Ržijgna. Praha: B. Kočí, 1924–28, n.r. Dostupné z: <https://www.antikvariatkrenek.com/de/bucher/10250-herbar-aneb-bylinar-wysoceuceného-doktora-mathiola-1596-koci-1924-faksimile-1924.html> [cit. 31-01-2025].

HUBERUS, Adam – ADAM, Daniel: *Vysoce urozenému pánu panu Petru Vokovi z Rožmberka [...]* Dedikace a předmluva k vydání z roku 1596. Zde podle: MATHIOLI, Petr Ondřej (1931): *Dra Petra Ondřeje Mathiola [...]* Praha: B. Kočí, s. 1113–1116.

MATHIOLI, Petr Ondřej (1931): *Dra Petra Ondřeje Mathiola Přírodní léčba. Herbář aneb bylinář. Dílo veškeré lékařské vědy. Ze staré češtiny do moderní převeďl MUDr. a PhDr. Adolf Ambrož. Barevné tabulky dle originálů akademické malířky A. Suchardové-Boudové*. Praha: B. Kočí. 1267 s.

MATTIOLI, Pietro Andrea – HÁJEK Z HÁJKU, Tadeáš (1982): *Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný*. Praha: Odeon. 333 s.

MATTIOLI, Pietro Andrea – ZENTRICH, Josef A. (1998–2000): *Herbář, neboli, Bylinář: dílo veškeré lékařské přírodní vědy*. Olomouc: Dobra & Fontána, 3 sv. 1267 s.

MATTIOLI, Pietro Andrea (2010): *Herbář, neboli, Bylinář*. Praha: Československý spisovatel, 3 sv. 1267 s.

SHEJBAL, Jan (n. r.): *O Narcyssku aneb Narcyssowé růžičce. Kap. CXLI*. Dostupné z: http://www.amo-bulbi.it/ad_Mattioli_N.htm, též <https://poznamkypanabavora.wordpress.com/2018/02/04/mattioli-a-jeho-herbar/> [cit. 31-01-2025].